

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ХИДРОНИМА У ПОРЕЧЈУ ТИМОКА

У раду се анализирају хидроними, имена река и других вода, у сливу Тимока. Корпус за истраживање чини попис ових назива дат у студији Јакше Динића „Имена река и других вода у поречју Тимока“ која је објављена у Ономатолошким прилозима број 21. Хидроними и микрохидроними су анализирани са семантичког, али и граматичко-творбеног аспекта. Називи хидронима и микрохидронима показују како човек са подручја призренско-тимочких говора доживљава и концептуализује реалност која га окружује. Називи су мотивисани перцепцијом: визуелном, хроматском (Бели извори, Белица, Плаветница..), офлаторном (Смрдан..), густилном (Слатинска река), просторном (Дољни сопот, Дољни кладенац, Лева река..) и сл. Хидроними представљају вековно старе лексичке наносе који одражавају како један језички колектив доживљава природу која га вековима окружује.

Кључне речи: когнитивно-лингвистички приступ, хидроним, концепт, перцепција, слика језичке стварности.

Студија Јакше Динића *Имена река и других вода у поречју Тимока* објављена у *Ономатолошким прилозима* бр. 21 из 2011. год. доноси богату лексичку грађу назива стајаћих и текућих вода у поречју реке Тимок. У раду се хидроними анализирају са лексичко-семантичког и творбеног аспекта. Полази се од претпоставке о антропоцентричности језика где онај који именује, транспонује у називе и свој доживљај и своју перцепцију ванлингвистичке стварности којом је окружен.

Хидроними и микрохидроними подељени су у лексичко-семантичке поља и микропоља, дата је анализа њихове структуре и творбени модели. У раду је примењен когнитивно-лингвистички приступ: пре свега, теорија семантичких локализација и коцептуална анализа.

Човекове когнитивне способности, његова перцепција простора, сензорни доживљаји, присутни у просторима у којима живи, нашли су свој израз и у именовању вода и водних комплекса у његовом окружењу.

Очекујемо да семантичка анализа хидронима и микрохидронима покаже доминантне принципе у номинацији, као и да на неки начин презентује представу о наивној слици стварности говорника ПТ дијалекта.

¹ mirjana.ilic@filfak.ni.ac.rs

1. Увод

Хидроним, према *Речнику лингвистичких термина*, састоји се од речи хидро = вода и оним = име. Хидроними се деле на имена река *потамониме*, имена језера *лимониме*, имена мора *пелагониме*, имена мочвара или *хелониме*. На формирање хидронима утичу бројни екстралингвистички фактори: конфигурација земљишта, физичка својства воде и корита, као и припадност, особине околног терена (биљке којима је ту станиште, животиње које ту обитавају или повремено бораве) и објеката у близини.

Хидроним Тимок Звездана Павловић (Павловић 1996) наводи (према Георгиев) да је у питању трачко име, сложеница од таман, црн и вода, што се поклапа и са данашњим називима Црни Тимок или Црна река.

1.1 Перцепција простора

Наша могућност да перципепирамо околину, простор у коме живимо или се налазимо повезан је са мотивацијом назива за хидрониме и микрохидрониме.

У когнитивној психологији перцепција околине дефинише се као свестан однос са нашим окружењем. Ова способност перцепције подразумева два процеса: екстероперцептивни процес који подразумева стварање представе о процесу око нас кроз осећаје и интроперцептивни процес који подразумева стварање представе о нашем телу, о његовој позицији или оријентацији. Околина је све оно што нас окружује: предмети, елементи, људи и сл. Окружење је део наших мисли јер се у њима спајају сва искуства: перцептивна и она која настају на основу перцепције.

Добра перцепција омогућава да разумемо своје окружење и како смо с њим повезани. Перцепција околине подразумева разумевање односа два објекта када се мења њихов положај у простору. Помаже нам да размишљамо кроз две или три димензије што нам омогућава да замислимо објекат из различитих углова и да га препознамо без обзира на угао поматрања. Перцепција се одвија кроз два система:

- визуелни систем (уз утиске система неког другог чула (мириса, додира, укуса, слуха): визуелни рецептори се налазе у мрежњачи ока и задужени су за пренос информација примењених путем вида, ка мозгу;
- хаптички систем: распрострањен је по читавом телу особе и обезбеђује информације које се тичу положаја делова тела, покрета удова, и информације о површини и карактеристикама онога што се посматра. Ова нам когнитивна вештина омогућава да разликујемо облике, величину, удаљеност...Захваљујући перцепцији просто-

ра можемо не само да разликујемо већ и да замислимо различите предмете, објекте 2Д и 3Д моделе као и да предвидимо промене у окружењу.

Према Коваленку (Коваленко 1989:12) перцепцију простора обезбеђује сложена структура нервних веза која обједињује више анализатора (вестибуларни, временски, кинестетички, визуелни и др.) (Пипер 2001:17).

Човек има потребу за локализацијом и аутолокализацијом у физичком, али и у социјалном простору и то доказује с једне стране, постојање центра за равнотежу у средњем уху када је физички простор у питању, а с друге стране, чињеница да је у многим друштвеним и културним заједницама ес-комуникација једна од најтежих и најгорих казни за човека.

Према теорији семантичких локализација било да се ради о физичком или апстрактном простору, постоје три обавезна елемента ситуације:

1. објекат локализације;
2. локализатор;
3. оријентир.

Наивна слика језичке стварности полази од непосредног перцептивног доживљаја што обухвата просторно-временску димензију визуелног утиска, неки визуелни и сензорни утисак другог типа (олфакторни, густилни и др.) у функцији фокалне тачке. Перцептивни утисак може бити мапиран делом природног човековог окружења (биљке, животиње и сл.) или делом социјалног човековог окружења (лично, породично име и сл.). Ти елементи у функцији когнитивно истакнуте фокалне тачке постају главни мотиватори назива хидронима и микрохидронима и омогућавају њихову категоризацију у менталном и језичком систему говорника.

Вода је свуда око човека и то присутна кроз различите форме стајаћих или текућих вода. Различите облике водног комплекса, човек је именовао тако што је део конкретног водног комплекса смештао у неки простор: *На воду* (262) – овом синтагмом где је објекат *вода* (водена површина) и локализатор *вода* јер је реч о ушћу Манојличке и Вишевске реке, а оријентир предлог *на* који указује на дешавање спајања две водне површине у оквиру отвореног простора, заправо се исказује човеков доживај простора где се две текуће воде спајају у једну. У примеру *Чесма код касарне* (300) објекат је артерска *чесма*, локализатор *касарна*, а оријентир предлог *код* где се овим трочланим изразом тачно лоцира једна од артерских чесми у Зајечару и тиме се издваја од осталих у граду и околини. У доживљају простора може доминирати неки сензорни доживај и то:

1. визуелног типа: *Плаво језеро* (268);
2. густативног типа: *Кисељевачки поток* (241);
3. олфакторног типа: *Смрдела бара* (извор 284).

Хидроними су груписани према три основна принципа:

1. Први критеријум је нелингвистички и дели хидронимску мрежу на текуће и стајаће воде; Друга два критеријума су лингвистичка:
2. Према структури деле се на: моноксемне (једночлане) и полилексемне (двочлане којих је и највише, и вишечлане);
3. Према мотивацији могу бити:
 - **Фисиогени** (хидроними са природним називом) (когнитивни фокус је на некој географској, природној појави).
 - **Антропогени** (хидроними антропонимског порекла или сви они које је човек именовао). Мотиватор назива код ове групе хидронима је когнитивни фокус кога човек налази у оријентирима код просторно мотивисаних хидронима или у непосредним чулним утисцима (боја, мирис, укус), тако он свој доживљај простора транспонује у називе своје непосредне околине.

Када кажемо **хидроними са природним називом (фисиогени)** мисли се на употребу хидронимских и географских апелатива у именовању вода (*Извор, Језеро, Локвица, Поточане* и сл.). Ова група хидронима даје минималну ономастичку обавештеност и представља један од најранијих начина именовања водених објеката.

Групу хидронима антропонимског порекла чини знатно већи број хидронима и они се даље могу поделити с обзиром на мотивацију на:

- 1) Називи **антропонимског** порекла у ужем смислу;
- 2) Са **етнонимима** у саставу: *Бугарски поток* (208);
- 3) Са **топонимима** у саставу: *Сврљишки Тимок* (281); *Крагујевац* (речица 246);
- 4) Са **фитонимима** у саставу: *Крушарје* (поток 247);
- 5) Са **зоонимима**: *Жабарски поток* (231);
- 6) Са неком особином као резултатом слободне процене: *Дугачки поток* (229);
- 7) Према положају, месту: *Доњеполски поток* (227);
- 8) Према природној особини воде, гла: чулни утисак: *Бела бара* (201); *Плаветница* (поток 268);
- 9) Настали **од општих апелатива**: *Барице* (200);
- 10) Настали према називима земљишта, објеката, места из руралног живота: *Котлови* (вирови на реци 246);
- 11) Хидроними непрозирне мотивације.

Гледано из угла теорије семантичке локализације могу бити мотивисани:

1. визуелним доживљајем физичког простора: *Плаво језеро* (268);
2. визуелним доживљајем физичког простора са израженом локализацијом: *На блатото* (ливаде 262);
3. визуелним доживљајем простора са неком истакнутом перцепцијско-чулном фокалном тачком:

- а) *Кисељевачки поток* (241);
- б) *Густи кладенац* (извор 224);
- в) *Смрдела бара* (извор 284);

4. визуелним доживљајем простора који је социјално мапиран: *Ђурђина падина* (230); *Ђурина бара* (230); *Бојанин кладенац* (205) и др.

2. Анализа

Хидронимску мрежу Тимока чине: реке, речице, потоци, поточићи, извори, извори лековите и минералне воде, чесме, кледенци, врела, понорнице, подводно земљиште, мочварно земљиште, баре, језера (природна и вештачка), језерца, делови у пећини који увек влаже, земљиште на висини које се лако раскваси, вртаче у којој има вода, али и вртаче у којима је некада било воде.

I Хидроними са природним називом (фисиогени): *Бањица* (198), *Бара* (198), *Барина* (200), *Блато* (204), *Вир* (212), *Вирови* (212), *Водице* (214), *Врело* (215), *Дубрава* (назив потока 229), *Јаруга* (воденични канал 237), *Језеро* (поток 238), *Кладенац* (извор 241), *Корито* (поток 245), *Корита* (појило поред извора у планини 245), *Поток* (поток 271), *Река* (Аладинска река 277), *Локва* (место на којем се задржава вода после снега 252) и др.

II Хидроними антропонимског порекла:

- 1) Називи антропонимског порекла у ужем смислу: *Граден поток* (222), *Дојчина река* (226), *Душин дол* (поток 230), *Ђорђевић поток* (230), *Ђурђевска река* (поточић 231), *Џикин вир* (232), *Џикин поток* (232), *Зубов дол* (поток 234), *Игњатов кладенац* (235), *Илинска река* (235), *Јанин поток* (236), *Лалов поток* (250), *Лесковачки поток* (251) итд.
- 2) Са **етнонимима** у саставу: *Бугарски кладенац* (извор 208), *Бугарски поток* (208), *Влашки дол* (поток 213), *Влашки бунар* (бунар у шуми 213), *Влашкопољска река* (214), *Српски поток* (286), *Српсћи дол* (поток 286), *Турска падина* (извор 294), *Турска бара* (мочварно земљиште 294) итд.
- 3) Са **топонимима** у саставу:
 - а) ојконими: *Гамзиградски поток* (218), *Грлишко језеро* (вештачко језеро изграђено на Грлишкој реци 223), *Јевропа* (извор 237), *Лесковачка река* (251), *Мали Буковац* (поток 255), *Мали Кључ* (кривина на Тимоку ниже села Трнавца 255), *Нишевачка Бањица* (топли извор, а раније бања на ушћу Белине у Сврљишки Тимок 265) итд.
 - б) ороними: *Јастребац* (дубодолина са неколико извора 237), *Јастребовачћи дол* (поток 237) итд.

- 4) Са **фитонимима** у саставу: *Бриљнов дол* (извор 207), *Врбовик* (извор 215), *Базак* (бз, баз = зова)(197), *Бресје* (појило 207), *Брезовица* (понорница 207), *Бриљнов кладенац* (207), *Букова река* (208), *Букова бара* (208), *Глоговичко језеро* (219), *Грабовац* (поток 222), *Љиљачки кладенац* (254), *Папратна падина* (поток 267), *Ружин бигар* (кладенац 279), *Ружино блато* (њиве и ливаде 279), *Тополова ливада* (извор 293), *Јабучки поток* (236), *Јавор* (извор 236), *Копривњак* (поток 244), *Дрен* (поток 228), *Јасен* (поток 237), *Ковиљче* (поток 243), *Трешињевски поток* (293), *Урма* (врело и поток 296), *Ружино блато* (њиве и ливаде 279), *Шљивовички поток* (305), *Папрат* (поток) итд.
- 5) Са **зоонимима**: *Биволско блато* (барљиво земљиште 203), *Вепрова бара* (212), *Вучак* (поток 217), *Вучинџи кладанац* (217), *Вучја дувка* (извор, 218), *Говедариште* (извор 219), *Говеђи вирови* (извори 219), *Голубички поток* (220), *Жабарски поток* (231), *Змијанац* (поток 234), *Кокошар* (поток 244), *Козји поток* (244), *Коњска река* (поток 244), *Соколова река* (285), *Орлова река* (265), *Овчи вирови* (извори 265) итд.
- 6) Са неком особином као резултатом слободне процене: *Велика бара* (211), *Гладни поток* (219), *Големо блато* (бара 220), *Голи поток* (220), *Горновачка река* (220), *Густи кладанац* (извор 224), *Дебелортска леђија* (извор и поток 224), *Дебели дол* (поток 224), *Дубођи дол* (поток 229), *Дугачка бара* (229), *Зли дол* (поток 233), *Каљави поток* (240), *Округличко врело* (врело 164), *Оштрц* (265) итд.
- 7) Према положају, месту: *Доње врело* (227), *Доњи бунар* (227), *Доњи Кључ* (кривина на Тимоку 227), *Доњи кладенац* (227), *Десковац* (поток 225), *Горњи саставци* (место где се састају два најчешће сува потока 221), *Горњокрајнска река* (221), *Горњокаменичка река* (221), *Лева река* (250), *Левачка река* (250), *Левача* (250) итд.
- 8) Према природној особини воде, тла: *Мутна бара* (ту нема вода, али има вртача у којим се стиче мутна вода за киша 262), *Блата* (ливaде 204), *Росуља* (мочварне ливаде 279), *Студена падина* (извор 289);
 - према укусу воде: *Сланобарски поток* (283), *Слана вода* (извор 283), *Кисељевачки поток* (241) итд.
 - према акустичком утиску: *Мала тишина* (мирна и дубока вода у једном делу Црног тимока 255) итд.
 - према мирису: *Смрдан* (извор посебног мириса 284), *Смрдела вода* (извор 284) итд.
 - према боји: *Бела бара* (мочварно земиште 201), *Бела река* (201), *Белобрадич* (извор 201), *Црвенчица* (речица 299), *Црвенска вада* (некадашња вада 299), *Плаветница* (поток 268), *Црна река* (299), *Сиња локва* (поток 282), *Румењак* (извор 279) итд.

- 9) Настали од општих апелатива: *Градиште* (извор 222), *Градски поток* (222), *Дубје* (извор 229), *Ливађе* (поток 251) итд.
- 10) Настали према називима земљишта, објеката, места из руралног живота: *Воденичка јаруга* (поток 214), *Појило* (извор и место на реци 269), *Појиште* (извор 269), *Пландиште* (поток 269), *Селиште* (извор 281), *Селски поток* (282), *Сеоска чесма* (282), *Студенац* (извор 289), *Студени кладанац* (290) итд.
- 11) Хидроними непрозирне мотивације: *Батавка* (поток 200), *Бук* (поток 209), *Вегањ* (извор 212), *Сводол* (извор 281 итд.

2.1. Напомене о творбеним моделима

Са формално-творбеног аспекта можемо их поделити на:

1. просте речи: *Вир*, *Бара*, *Поток*, *Река* итд.
2. изведене речи, афикасалне изведенице, тј. деривате и то:
 - а. суфиксима: *Бресје*, *Грабовац*, *Врбовик*, *Појиште*, *Студенац*, *Селиште* итд.

У изведним хидронимима јављају се различите суфиксалне творбене морфеме: **-ац-**, **-је**, **-овац**, **-овик**, **-иште** и др. Ове суфиксе у вези са творбом хидронима помињу и други аутори (Жугић 2013; Клајн 2002; Цукут 2022).

- б. префиксима: није пронађено;
3. композите: *Горновачка* (река), *Горњокаменичка* (река) и др.
4. деривати добијени коминованом творбом: није пронађено;
5. вишечлани дескриптивни изрази: *Папратна падина*, *Велика бара*, *Лесковачка река*, *Доњи кладенац* и др. По својој структури, то су најчешће двочлане одредбене синтагме са:

- а. присвојним придевом у првом делу: *Видојина чешма* (212);
- б. описним придевом у првом делу: *Јесенћи дол* (извор 238);
- в. предлошко-падежне синтагме: *При чешмуту* (чесма 273); *На блатото* (ливаде 262); *Код кладенци* (више извора 243) и др. Ређе су вишечлане синтагме са локализацијом простора: *Код попове куће* (чесма 243); *Код Миту Моку* (део Црног Тимока поред баште Мике Моке 243); и сл.

Закључак

Наивна слика стварности, дијалекатска слика стварности, гради се на основу базичних когнитивних функција, у овом случају у првом реду, просторне перцепције, визуелне и друге сензорне перцепције.

Оно што је главни мотиватор у номинацији је положај: доле - горе, лево-десно; припадност земљишта (својина); карактеристика (боја) (*Бела вода*, *Бела бара*, *Бела река* 201; *Плаво језеро* 268; *Црвенска чешма* 298; *Црвени*

поток 298; Црноречки Тимок 299; Црновршки поток 299), функција воде, аудитивни утисак...); дакле перцепција простора као део базичне перцепција и чулна перцепција, визуелна у првом плану, али и она која се односи на остала чула (*Кисељкова бара* 241; *Смрдан* извор посебног мириса 284). У перцепираном простору увек постоји когнитивно истакнута фокална тачка: оријентир (горе, доле, лево десно и сл), сензорни утисак (боја, мирис, укус, аудитивни утисак и др.), социјални моменат (својина земљишта). Фокална тачка је заправо фокус перципираног простора – слике и она доминира у принципима номинације.

Принцип номинације хидронима и микрохидронима заснива се на доживљају света, представника руралне средине који хидронимски комплекс који подразумева текуће и стајаће воде у различитим облицима именује према визуелном доживљају своје непосредне просторне локације.

Студија са око 3000 назива за облике **водног** комплекса показује богатство и разноврсност у формално-творбеном и семантичком погледу, мотивисану, пре свега, човековим виђењем и доживљајем свога непосредног окружења.

Језик само региструје оно што човек види, осећа, доживљава.

Литература

- Динић 2011: Ј. Динић, „Имена река и других вода у поречју Тимока“, у: *Онама-толошки прилози 21*, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд, 2011, 19-307.
- Жугић 2013: Р. Жугић, *Микротопонимија доњег слива Јабланице*, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, едиција монографије, бр. 20.
- Илић 2016: М. Илић, „Тле и тело у светлу искуства с бојама у говору старопланинског краја“, у: *Српски дијалектолошки зборник, LXIII*, Београд, 2016, 839–855.
- Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у српском језику 1, Слагање и префиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у српском језику 2, Суфиксација и конверзија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Николић 2021: Ј. Николић, „Хидронимија десног слива средњег Ибра“, у: *Баштина, Приштина – Лепосавић*, св. 54, 41-59.
- Огњановић 2006: П. Огњановић, *Психологија опажања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Павловић 1996: З. Павловић, *Хидроними Србије*, Институт за српски језик, Београд.
- Пипер 2001: П. Пипер, *Језик и простор*, Библиотека 20. век, Београд.

- Речник лингвистичких термина, Институт за српски језик Београд, <https://www.lingvistickitermini.rs/> (12.12.2024)
- Секулић 2017: С. Секулић, „Семантички аспекти хидронима са подручја Бандића“, у: Универзитетска мисао вол. 16, 23-27, Нови Пазар.
- Цукут 2022: С. М. Цукут, „Хидроними Шипова“, у: Српски језик XXVII, Београд, 375-383.

Mirjana Ilić

LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF HYDRONS IN THE TIMOKA BASIN

Summary

The paper analyzes hydronyms, names of rivers and other waters, in the Timok basin. The research corpus consists of a list of these names given in Jakša Dinić's study "Names of rivers and other waters in the Timok Basin" which was published in Onomatological Supplements number 21. Hydronyms and microhydronyms were analyzed from a semantic, as well as a grammatical-creative aspect.

The names of hydronyms and microhydronyms show how a person from the area of Prizren-Timokian languages perceives and conceptualizes the reality that surrounds him. The names are motivated by perception: visual, chromatic (Beli izvori, Belica, Plavetnica..), olfactory (Smrdan..), dense (Slatinska reka), spatial (Doljni sopot, Doljni kladenac, Leva reka..) etc. Hydronyms represent centuries-old lexical deposits that reflect how a language collective experiences the nature that surrounds it for centuries.

Key words: cognitive-linguistic approach, hydronym, concept, perception, image of linguistic reality.